

ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom MA II.

Varga Mónika
**A határozói igenevek
lehetséges állítmányi szerepéről
boszorkányperek szövegeiben**

A dolgozatban¹ a határozói igenevek állítmányi szerepét vizsgálom **Bevezetés** boszorkányperek szövegei alapján. A dolgozat célja kettős: egy már más korszakban, másfajta szövegtípusokon vizsgált nyelvi jelenséget, a határozói igeneveket állítmányi szerepben, középmagyar anyagon, speciális szövegtípuson keresztül bemutatni (tekintve, hogy ez viszonylag gyakorinak tekinthető jelenség ezekben a szövegekben).

A dolgozat másik célja egy összetett problémafelvetés: hogyan egyeztethető össze az átmeneti szófajú és jelentésű határozói igenév az állítmány igei természetével és az ahhoz kapcsolódó funkciók kifejezésével. Ezzel szorosan összefügg, hogy hogyan alkalmazhatók a kognitív megközelítésben megjelenő szempontok: folyamatjelleg, eseményszerkezet, időbeliség – különös tekintettel a vizsgálat korpuszára, egy olyan szövegtípusra, amelyben egyfajta narratív jelleg meghatározó (vagyis megértéséhez szükséges az időbeli viszonyok követhetősége). További kérdés a korpusz kapcsán a beszélt nyelvviség és az írott, hivatali nyelvváltozatok kapcsolata (a határozói igenév viszonylag kiterjedt használata és a scriptor gyakorlata közti összefüggés jellege).

A korábbi kutatásokban más időszakban és/vagy más szövegtípusokon vizsgálták a jelenséget. A határozói igenév állítmányi szerepé-

¹ A dolgozat a 81189 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült, a projektum vezetője Dömötör Adrienne

nek megjelenése a korábbi szakirodalom alapján műfajonként változó, a kódexszövegekben is az evangéliumi részletekben a leírásokra jellemző (vö. VELCSOVNÉ 1981: 309): az eseményeket meglevenítő részletekben, legendákban, elmélkedésekben nagyobb az előfordulása. A határozói igenevek szerepeinek átfogó korpuszalapú kutatása részben időbeli átfedéssel, de más műfajokon vizsgálatával történt (HORVÁTH 1991: 3, első két metszet: 1600–1700-as évek, műfajok: dráma, fejtegető próza, költészet, levelezés, történeti próza).

Ebben a dolgozatban kifejezetten az állítmányi szerepet vizsgálom, amely funkció bár vitatható, korábbi tanulmányok és összefoglaló munkák szerint is jellemző volt bizonyos mondattani és szövegtani környezetben (a kései ómagyarban kódexszövegek alapján VELCSOVNÉ 1957, 1981, a középmagyarban GUGÁN 2007: 99, 106, átfogóan l. HORVÁTH 2003: 431–432; 663–4).

A korpusz középmagyar kori szövegekből áll (részben az újmagyar korhoz közeledve), így a szövegalkotás vizsgálata során már van lehetőség pragmatikai jellegű problémafelvetésekre is (vö. HAADER 2004: 466, HAADER 2006: 370). A szövegtípust tekintve boszorkányperekről van szó (l. felhasznált szövegek): mivel ez a kutatás kezdeti szakasza, csak 19 per szövegét vizsgálom (mintegy 479.735 n-t érintve), ezekben mintegy 154 állítmány vagy „állítmánygyanús” példa található (vizsgálat nem foglalkozik a *mondván* idéző igenévvél, amelyről l. DÖMÖTÖR 2012). Ezen a kis korpuszon is bemutatathatók a jelenség kapcsán bizonyos tendenciák, emellett kizárható az esetlegesség, illetőleg az, hogy csupán egy-egy szerző (beszélő vagy scriptor) gyakorlata miatt fordul elő.

Az anyag csoportosítása a kutatás kezdeti jellege miatt is lényeges, ugyanis nem mindig egyértelműek a határok, bár vannak bizonyos jelenségek a kontextusban, amelyek támpontokat adnak (vö. VELCSOVNÉ kritériumai 1981: 311–312, HORVÁTH szempontjai 1985: 322–323, 1991: 42–45). Emellett maga a korpusz is adott szempontokat: a boszorkányperekre viszonylag nagy mértékben jellemző a *-ván/-vén* képzős határozói igenév használata, tág határozói funkcióban és állítmányként egyaránt. A dolgozatban a grammatikai funkció alapján 3+1 típust különíték el, amely a részben korábbi szakirodalmi háttérfeltevések szerint, részben pedig kutatás során alakult ki.

A korpuszban több olyan perszöveg található, ahol egy-egy esemény, történés több tanú vallomásában szerepel, így ezek közvetlenebbül összehasonlíthatók a szövegalkotás bizonyos szempontjai szerint (vö. „ugyanaz” az esemény, több megkonstruálás).

A dolgozatban szerepel néhány szövegtani, pragmatikai problémafelvetés az állítmány tipikusan igei természetével kapcsolatban (a leíró grammatika alapján vö. LENGYEL 2000b; kognitív megközelítésben IMRÉNYI 2007, TOLCSVAI NAGY 2009, TOLCSVAI NAGY 2010). Átmeneti szófajról van szó, igéből képezve, tehát részben folyamatot fejez ki, ugyanakkor egy másik eseményre vonatkoztatva tömörebb formában körülményt is. A kérdés szempontjából nem kifejezetten lényeges, hogy a beszélt nyelvi vagy a hivatali nyelvváltozatokhoz köthető-e; fontosabb szempont, hogy mások számára feldolgozható, időben követhető legyen a leírt jelenet (ez a szövegtípus jellegéből is adódik). A határozói igenévnek határozói funkcióban van időviszonyító szerepe, állítmányi szerepben ez kétségesebb. További probléma a figyelemirányítás és a lehorgonyzás kérdése, amely szintén az állítmányi funkcióhoz kötődik.

Az igenév a leíró grammatikában az átmeneti szófajok közé tartozik (LENGYEL 2000a: 223). A határozói igenév a határozószó és az ige közti átmenetnek tekinthető (az egymástól elkülöníthető funkciók alapján az igtől külön kezelhető). A határozói igenév ugyanolyan bővítményekkel rendelkezhet, mint az ige, saját alanya is lehet (LENGYEL 1992: 146, 2000a: 239). A határozói igenevek jelentésükben is átmeneti kategóriák: az igei jelentéstartalomból a cselekvés, történés, állapot/dolog körülményeit fejezik ki, emellett az adott mondatrésznek megfelelő szófaji–grammatikai formában jeleníti meg azt (LENGYEL 2000a:224). A határozói igenév esetében a jelentés és a mondatrészszerep szorosabban kapcsolódik össze, mint például a határozói szerepű főnevek esetében, ugyanis nincs viszonyrag, amely segítené a tájékozódást (LENGYEL 1992: 137). A jelentés hatása miatt a hagyományos grammatikában is viszonylag bizonytalan, gyakran komplex határozói kategóriák alakultak ki.

A leíró nyelvtanban szerepel utalás a *-va/-ve* és a *-ván/-vén* képzős alakok közti funkciómegoszlásra, amelyet a 17. századtól már jellemzőnek tartanak (LENGYEL 2000a: 237): eszerint a *-va/-ve* képzős derivátumok mód- és állapotahatározók lehetnek, míg a *-ván/-vén* képzősök idő- és okhatározók. A mai használat kapcsán vitatott, hogy a *-ván/-vén* képzős határozói igenév lehet-e állapotahatározói szerepben: LENGYEL 1992 (144) szerint nem, míg HORVÁTH 1992 (33–34) példái között található ilyen szerepű is. A *-ván/-vén* képző, bár ma már ritkább, valamelyest stílushoz kötött a használata, mégis produktív képzőnek tekinthető (vö. LENGYEL 1992: 138).

A határozói igenévről és az állítmányi szerepről
A határozói igenévről:

A későbbiek miatt lényeges megállapítás, hogy a *-ván/-vén* képzős határozói igenév lazábban kapcsolódik az igei alaptaghoz. Ez a kapcsolat olyan laza lehet, hogy kétséges, hogy bővítményszerepű-e vagy inkább önálló mondatrész (a szórend és a központosítás is általában ezt erősíti LENGYEL 2000a: 238). A hagyományos nyelvtan bővítményként elemzi az ilyen szerkezeteket is, ugyanakkor a tagmondatszerűségét lényegesnek tartja.

A határozói igenév eredetét tekintve (A. JÁSZÓ 1991: 319–351) igenévképzőből és határozóragból állt: az **-m* igenévképzőhöz kapcsolódhatott a félhangzós *-i* lativusrag, amely átértékelődött az ősmagyarban: **-mɛi/-mɛi* > **-βɛi/-βɛi* > **-βá/-βé* > *-va/-ve*. A *-ván/-vén* locativus modalis *-n* raggal kiegészült forma későbbi alakulás lehet. Funkcióját tekintve folyamatosságot, befejezettséget, elő- és utóidejűséget fejezhetett ki.

Az ómagyar kor kapcsán felmerül a kódexek szövegsajátossága-ként, hogy olykor a határozói igeneves szerkezet és, *azután, sőt, tehát* stb. kötőszóval kapcsolódik a mondat „főigéjéhez” (A. JÁSZÓ 1992: 449). Az ilyen mondatokban az igenév a verbum finitumhoz „közeledik”. A *-ván/-vén* képzős igenév mindig lazábban kapcsolódhatott a főigéhez, mint a *-va/-ve* képzős (a vele alkotott szerkezet átalakítható mellékmondattá). Feltehető, hogy terjedelmesebb szerkezetek esetén az igenév és az ige kapcsolata még lazábbá vált, s ezért került közéjük kötőszó. A határozói igenév állítmányi használatát A. JÁSZÓ nem tartja elfogadhatatlannak, ugyanakkor a kódexek szövegeiben jellemző előfordulás okát másban keresi: ilyen beszédbeli szünetek kitöltése kötőszóval, a ritmika, az „okoskodó magyarázkodás”, az ügyetlen fordítás (A. JÁSZÓ 1992: 449).

A jelen dolgozat korpusza középmagyar kori boszorkányperek szövegeiből áll, melyekben nem merül fel közvetlenül a fordítás problémája (a latin nyelvű műveltség igen), sem a ritmika, sem a szünetek kitöltése, ugyanis kötőszó nélkül is megfigyelhető az igenév állítmányi szerepe.

A kódexek szövegeit vizsgálva VELCSOVNÉ meggyőzően mutatta be tanulmányaiban (1957: 105–110, 1981: 308–315), hogy a határozói igenév bizonyos esetekben betölthette az állítmány szerepét; ez elsősorban a *-ván/-vén* képzős igenévre vonatkozik, amely még csak nem is névszói-igei jellegű, hanem ilyen szerepben a verbum finitumhoz közelít. A kódexek szövegrészletei alapján VELCSOVNÉ elkülöníti azokat a feltételeket, jellemzőket, amelyekkel megállapítható az állítmányi kategóriába tartozás – ez ugyanis csak a tágabb szövegkörnyezet bevonásával lehetséges (VELCSOVNÉ 1981: 311–12). A kategóriába

sorolás tényezői: a kötőszó szerepe, az igei állítmány hiánya, s további kotextuális jellemzők, amelyekre részletesebben a saját példaanyag vizsgálata során térek ki.

A középmagyar korban ugyanis szintén jellegzetes, hogy az állítmány nemcsak igei, névszói-igei, hanem határozói igenévi is lehet (GUGÁN 2007: 99, 106, összefoglaló munkában I. HORVÁTH 2003: 663–664, az újmagyarban már szinte példátlan, mégis 1849-ből szerepel egy példa vö. HORVÁTH 2003:758).

Az állítmány a leíró grammatika alapján a tagolt mondat központi szerepű, fő mondatrésze, mely önmagában teljes mondatot képes adni („minimális mondat” LENGYEL 2000b: 394). A hagyományos grammatika kifejezetten igei természetű mondatrészeknek tartja az állítmányt (az ígét pedig az állítmányi szerepre specializálódott alapszófajnak vö. LENGYEL 2000b: 394).

Nem kizárólag ige lehet állítmány, ugyanakkor az ilyen szerepű nyelvi egységnek rendelkeznie kell az ígére jellemző grammatikai kategóriák kifejezési eszközeivel is, ki kell fejeznie időt, módot, szám- és személyjelentést. Az állítmány ebben a felfogásban lehet igei és névszói-igei (kopulával kiegészítve, LENGYEL 2000b: 395). Az állítmány jelentését az azt alkotó szófaj fogalmi jelentése határozza meg. A leíró megközelítés szerint az igenevekre általában nem jellemző az állítmányi szerep, a főnévi és határozói igenév eszerint soha nem lehet állítmány. A melléknévi igenév akkor kerülhet állítmányi szerepbe, ha szófajisága vitatható, s közelebb áll a melléknévhez. A *le van írva* típusú határozói igeneves szerkezet szintén nem minősül állítmánynak (állapothatározónak számít, bár a kérdés talán nem teljesen lezárt vö. LENGYEL 2000: 240, 395, LENGYEL 1992: 127–167).²

A kognitív megközelítés szerint a nyelvi szerkezetek fogalmi szerkezeteket reprezentálnak (tapasztalati alapú fogalmi és nyelvi/nyelvtani kategóriákról beszélhetünk). A dolgokat főnevekkel, folyamatot ígével, az eseményt mondattal fejezzük ki (vö. TOLCSVAI NAGY 2009: 373, TOLCSVAI NAGY 2010: 51). A prototipikus mondat (elemi vagy tagmondat) információs egység, amely elemi eseményt jelöl: általában a mondatbeli főnevek olyan dolgokat neveznek meg, amelyek valamilyen viszonyba kerülnek egymással a mondatban. Az ígék ezt a résztvevők közti viszonyt fejezik ki időben, folyamatként (TOLCSVAI NAGY 2010: 116–117).

² vö. HORVÁTH 1992: 67 megemlíti az állítmányi szerepet elsősorban történeti háttérfeltevések alapján, ugyanakkor a leíró korpuszban is akad kötőszóhasználat miatt „állítmánygyanús” példa, noha *-va/-ve* képzős.

A folyamatnak azonban a magyarban a *verbum finitum* mellett más összetett kifejezései is lehetnek, például ilyen az ige + főnév vagy melléknév szerkezet (hagyományos értelemben az összetett állítmány). A főnévi vagy melléknévi összetevő igen nagy mértékű elvontsággal tartalmaz folyamat jellegű szemantikai részt (főnévi összetevő: cselekvés, állapot; melléknévi pl. állapot, viselkedés). A létige fejezi ki a cselekvés/történés/állapot folyamatát, pillanatnyi állapotok egymásra következését (szekvenciális), míg a főnévi vagy melléknévi összetevő ezeket időbeliség nélkül tartalmazza (összegző). A folyamat összetett kifejezése kompozitumszerkezetként értelmezhető: kölcsönös szemantikai kidolgozás valósul meg a két összetevő között megfelelések alapján (TOLCSVAI NAGY 2010: 71–72, a segédige + főnévi igenév kapcsán TOLCSVAI NAGY 2009: 377).

A *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek a történeti szövegekben a *verbum finitum*mal egyenértékű funkciót tölthettek be (vö. pl. VELCSOVNÉ 1957: 108–110). A határozói igenév átmeneti szófaj lévén, tartalmaz folyamatszerű jelentés-összetevőket és a folyamat körülményeire vonatkozó összetevőket is, így tekinthető egyfajta összetett kifejezésmódnak, kezelése azonban nem problémamentes.

A véges igealak a megkonstruált folyamatot azonosíthatóvá teszi a megnyilatkozó és befogadó által megértett beszédhelyzettel (lehorgonyozza pillanatnyi diskurzustérben vö. TOLCSVAI NAGY 2009: 373, 383). A lehorgonyozott igeidőhöz képest a segédige + igenév szerkezet például kevésbé lehorgonyozott eseményidőt reprezentál vagy el is maradhat a lehorgonyzás (TOLCSVAI NAGY 2009: 390). A lehorgonyzás problémája a határozói igenév állítmányi szerepe kapcsán további kérdéseket vet fel (erről részletesebben l. problémafelvetés).

A határozói igenévről szóló háttérfeltevések a következőkben foglalhatók össze: a leíró nyelvtan megállapításai közül (LENGYEL 2000a: 226, 237) lényeges a határozói igenevek átmenetisége (mind szófaj, mind jelentés szempontjából), valamint az, hogy bővítése igei lehet. A *-ván/-vén* képzős igenév még mindig erősen tagmondatszerű; a *-ván/-vén* ritka, de produktív képző, elsősorban ok- és időhatározói szerep kifejezésében. Általánosságban a történeti megközelítés is utal funkciómegoszlásra és a *-ván/-vén* képzős igenév ómagyar kori tágabb használatára, majd annak fokozatos csökkenésére (D. MÁTAI 1999: 379, HAADER 2006: 377). A kései ómagyar szövegek kapcsán A. JÁSZÓ (1992: 449) utal az állítmányi használatra, VELCSOVNÉ (1957, 1981) pedig meggyőzően bizonyítja, ugyanezen korszakból származó anyagon azt. HORVÁTH LÁSZLÓ több munkájában átfogóan ír a határozói igenevekről, ezekben is szerepel az állítmányi funkció (HOR-

VÁTH 1985: 322–323, 1991: a három szinkrón metszet közül az első és a második vonatkozik a középmagyar korra, 40-40 körüli adattal, noha ezt befolyásolja néhány szerző egyéni szövegalkotása, vö. HORVÁTH 1991: 42).

A korpusz bemutatása után sor kerül azokra a problémafelvetésekre, melyek az állítmányi szerepre vonatkoznak, valamint arra, hogyan alkalmazható a kognitív megközelítés a boszorkányperek nyelvi anyagára.

A dolgozat egyik problémafelvetése, mennyire egyeztethető össze a kognitív megközelítés a történeti korpusz tapasztalataival (határozói igenév mint állítmány, ezzel kapcsolatban a folyamat kifejezése, lehoronyzás, a fogalmi feldolgozás, a kontextus szerepe, nyelvhasználat szempontja). Éppen ezért érdemes utalni a pragmatika és a történeti kutatások viszonyára, majd a választott nyelvi anyag első megközelítését tárgyalni.

A korpusz megközelítései: szemlélet, korszak, szövegtípus

1 A történeti kutatások számára a pragmatika elsősorban szemléletmódként lehet érvényes (vö. VERSCHUEREN, idézi HAADER 2004: 464): a nyelvi jelenségeknek a nyelvhasználat folyamatai és sajátosságai felől való szemlélete. Egyetérthetünk azzal, hogy ez a megközelítés valamennyi nyelvi szinten jellemző lehet, ugyanakkor a történeti vizsgálatokban a „magasabb nyelvi szinteken” jobban érvényesül. A választhatóság és a pragmatikai szempontok érvényesítése ugyanis természetesen akkor alkalmazható, ha egy adott nyelvi jelenségnek több variánsa jellemző (HAADER 2004: 465).

A pragmatika kutatási területe a „jelen”, vagyis a beszédhelyzet (történeti kutatásban ez részben hipotetikus) és a szöveg, a diskurzus vizsgálata olyan szövegtípusokban, ahol a megnyilatkozók bizonyos grammatikai formák választását preferálják, még hozzá rendszeresen (kvantitatív vizsgálat is szükséges, vö. HAADER 2004: 466). A nyelvhasználat általános hatása szintaktikai, grammatikai változások forrása lehet – ugyanakkor éppen a választhatóság miatt a változások vonalának megrajzolhatósága kérdéses lehet (HAADER 2004: 468).

A nyelvhasználatra vonatkozó történeti vizsgálódások tárgya lehet a funkcionális variánsok közti választás: többnyire (ha nem is feltétlenül) különféle nyelvtörténeti korszakokban az adott variánsok tartalmilag (referenciálisan) ugyanazt valósítják meg, ugyanakkor grammatikai megformálásukban eltérnek (HAADER 2004: 466). Egy-egy ilyen változás azonban nem független a közlés legtágabb értelemben vett céljától (vö. HAADER 2001: 367). Hozzátehetjük, hogy a fogalmi

megalkotásban és megértésben a megformálásbeli különbségek miatt a tartalmi, referenciális azonosság különböző mértékű lehet. A konstruálás egy jelenet feldolgozó megértése több lehetséges mód közül választva – következményei vannak, mi válik a feldolgozás során fontossá, hogyan valósul meg figyelemirányítás (vö. TOLCSVAI NAGY 2010: 30–31) A konstruálás problémája ugyanakkor történeti szövegek esetében nem problémamentes – a beszédhelyzetre és egyéb viszonyokra csak következtetni tudunk.

A középmagyar kortól kezdve a szövegalkotó társadalmi, kulturális háttere, szándékai többé-kevésbé ismertek lehetnek, emellett a megcélzott befogadói háttérrel is lehetnek ismereteink, s ez lehetőséget ad a nyelvhasználati választások okainak keresésére, akár bizonyos következtetésekre is (vö. HAADER 2004: 466).

A rendszerszerű választási lehetőségek kapcsán érdemes megemlíteni a mondattani szinonímiát, melynek egyik szemléletes példája az igeneves szerkezet, illetőleg a mellékmondat használata a bibliafordításokban (vö. HAADER 2001: 367–368, HAADER 2004: 466–467). Az igenév (főként a határozói) átmeneti szófaj lévén, ugyanúgy bővíthet, mint az ige, ugyanazt a tartalmat képes kifejezni, a mellékmondat azonban redundánsabb, feldolgozása könnyebb lehet. A középmagyarban, a mellékmondatos szerkesztés terjed el (szintetikus → analitikus szerkesztésmód) – ez elsősorban arányeltolódásként jelenik meg, tehát egymás mellett jelentkeznek (vö. HAADER 2001: 368).

Hozzátehetjük, hogy az igeneves és mellékmondatos szerkesztésmód alakulása az eleve magyar nyelven írt szövegek esetében nyitottabb kérdés; boszorkányperekben a lejegyzett tanúvallomások kapcsán nem beszélhetünk fordításról, ugyanakkor a latin műveltségi hatás természetesen nem zárható ki.

2A középmagyar korszak során (1526–1772 között, a határokat nem szigorúan véve, vö. HAADER 2006: 367) nyelvi változásainak hatóköre csökken: az egyes nyelvi elemek, jelenségek keletkezése, eltűnése, az arányok átstrukturálódása már nem jelent az egész nyelvi rendszerre nézve döntő módosulásokat (D. MÁTAI 1999: 377). Ebben a korszakban a szakirodalom szerint általában a nyelvi egységesülés folyamatai válnak erősebbé (D. MÁTAI 1999: 377, HAADER 2006: 366–367). A határozói igeneves szerkezetek helyett, mint arról korábban szó volt, terjed a mellékmondatos, analitikus szerkesztés (D. MÁTAI 1999: 379). A „korábban általános használatú” (vö. D. MÁTAI 1999: 379 – nem derül ki, hogy az állítmányi szerep beleszámít-e) *-ván/-vén* képzős igenevekhez képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzős

igenevek bizonyos funkcionális különbséggel: a *-va/-ve* inkább csak mód- és állapothatározóként (vö. HAADER 2006: 377).

A kései ómagyar korhoz hasonlóan a *-ván/-vén* képzős határozói igenév – nagy valószínűséggel az *-n* igei személyranggal egybeeső végződésnek köszönhetően – analógiásan igésülve a középmagyarban is betölthette az igei állítmánynak megfelelő funkciót (HORVÁTH 2003: 431–432, 663–664).

A nyelvi anyag vizsgálhatósága szempontjából a középmagyar korról mint sajátos korszakról beszélhetünk (vö. HAADER 2006: 370): lényegesek a korszak misszilisei, valamint a perszövegek (a kódexek szövegéhez képest a beszélt nyelvhez közelebb álló műfajokról lévén szó). A középmagyar kor nyelvi állapotának feltérképezésére ugyanis nagy mennyiségű anyag áll rendelkezésünkre, emellett a korábbi időszakhoz képest új szövegtípusokon keresztül kerülhetünk közelebb a beszélt nyelvhez (vö. PUSZTAI 1999: 380–381). A tanúkihallgatások, boszorkányperek szövegében érzékletes példákat találunk az élőbeszéd grammatikai eltéréseire, a lazábban szerkesztett, grammatikailag nehezebben elemezhető mondatalkotásra (HAADER 2006: 370).

A tanúvallomások szövegeiből, noha az elhangzott szövegek a jegyzés során különböző mértékben és módokon változtak, változhattak, a szövegtípus jellegéből adódóan következtethetünk a kor nyelvhasználatára (pl. hangadások, gesztusok leírása, a beszédhelyzet felidézése során a nyomatékosítás, szóismétlés, a bűnösség és a trágár beszéd kapcsolata stb. vö. PUSZTAI 1999: 382–384). A hitelesség miatt a tanúk nemcsak az eseményeket idézik fel, hanem diskurzusrészleteket is, erre egy példa a korpuszból: 1745. Bosz. 2. 249:

A midőn Szabó Janosnak és Jutkának gyötrése és kinzása volt, maga szájából hallotta Czákinének minémő artatlan eő, azt mondgyák hogy !egyike [egyiket] eő kinzaná, *mikepp volnék ott, mikor itt vagyok* [...].

3 Mivel a korpusz boszorkányperek szövegéből áll, érdemes vázlatosan utalni a tanúvallomás mint szövegtípus általánosan megragadható jellemzőire (mint a szöveg első megközelítése, vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 60–61) s az azokkal kapcsolatos kérdésekre, problémákra.

A beszédhelyzetről általánosságban elmondható, hogy a jegyzőkönyv jellege miatt lényeges a hitelesség, ezért a szövegek egy részében nyomon követhető a híven rögzítettség (PUSZTAI 1999: 380). A beszédhelyzetnek, a tanúskodás külsőségei, a hétköznapitól eltérő jellege miatt feszélyező helyzetnek hatása lehet a nyelvhasználatra. A vallomások szövege mégis közelebb állhat a beszélt nyelvhez, mint a

tanúk nagy része számára nem aktív írott nyelv valamelyik változatához (vö. PUSZTAI 1999: 381). Hozzátehetjük, hogy a scriptor szerepével kapcsolatban egyelőre csak találgathatunk, valószínűleg az idő előrehaladtával is megfigyelhetők bizonyos erre vonatkozó változások, emellett a perek jellege, elbeszélte események tartalma is befolyásolhatja azt. A vallomásokot keretbe foglaló punktumok például többé-kevésbé állandó jellemzői a pereknek, hasonlóan a bizonyítással kapcsolatos események, információk kapcsán a forrás megnevezései (*tudja-e, látta-e, avagy hallotta-e*). A szóhasználat kapcsán is megjelennek olykor a lejegyző megjegyzései, melyek további kérdéseket vetnek fel (*sit venia*, stb. erről bővebben PUSZTAI 1999: 382–383).

A lejegyző szerepének kérdésessége akár egyetlen példával érzékelhető: a következő két részlet ugyanazon perben, ugyanabban a vallomásban található (1755. Bosz. 2. 280. o.):

(1a) a beszélt nyelvet idéző:

[...mellyet annak utánna a Tanunak egy Testvér Eöcse úgy\mint néhaj Vargyas Mihál megh irtt Kiss Ferencznek szemeire vettvén, hogy mért rontotta megh az gyermeket] feje bizcgetetességénél egyebet nem felelvén hanem csak: *hüm, hüm*, nem tagatta, és nem is mentette maghát,[...]

(1b)

az Gyermek magha is a gyümölcsre bé ment, kit annak utánna fönt irtt Kiss Ferencz ott *tapasztalván* kergetett

Az (1a) példában a felidézett szituációban egy diskurzusrészlet jelenik meg: tartalmaz egy függő idézetet (kérdés, vád), s egy olyan választ, melyet részben tartalmilag idéz (*nem tagadta*), részben „szó szerint” egy olyan hangadást, amely talán bizonytalanságot, talán a válasz megtagadását fejez ki, mindenesetre pontosan rögzítve jelenik meg.

Az (1b) példa sajátossága az igeválasztásból adódik: a *tapasztal* az alapvető érzékszervi benyomásoknak egy elvontabb, gyűjtő kifejezése, amely ebben az esetben egy általában közvetlenebb módon kifejezhető, egyszerű eseményt (‘lát/talál valaki valakit valahol’) jelöl, s ilyen használatban inkább a hivatalos nyelvváltozathoz köthető.

A perszövegekben a kérdések és válaszok punktumokba, pontokba szedése a későbbi befogadók számára is segíti a feldolgozást, megértést. A kérdésekből, témakörökből egyfajta keret alakul ki, ezen belül viszont – egy-egy peren belül is – többé-kevésbé változó, milyen esemény hányszor, milyen részletességgel hangzik el. Az egyes tanúvallomások így összevethetők a perekben belül, illetőleg az egyes perszövegek egymással is. A kérdések általában előzetes ismeretek alapján, de

nyitott módon jelennek meg: a korábban jelzettekén kívül lehetséges események megvallására is felszólítják a tanúkat.

A vallomásokban a tanúk általában a kérdések alapján felidézett történeteket, eseménysorokat beszélnek el, olykor azokat kiegészítve egyéb információkkal. A hitelességet kifejezendő, szerepelhet a vallomás során, hogy honnan származnak az információk (átélte, látta, hallotta), lehet bennük többé-kevésbé személyes vélemény (pl. 1734. Bosz. 2. 131: „...*de máskint-is igen káromkodo azon rossz aszszon, csak azért-is nagy büntetist érdemlene*”). A pragmatikai szemléletű vizsgálatok szempontjából szerencsés, hogy bizonyos eseménysorokat több tanú is felidézhet, így lehetőség van a mondat- és szövegalkotás funkcionális variásainak összevetésére.

A tanúvallomás elbeszélésként, narratív műfajként értelmezhető. A narratív megértés a propozicionális tudásnak (‘mi volt/ van/ lesz’) az egyik fajtája (vö. TÁTRAI 2005: 214). Az elbeszélések megértése a tér és az idő fizikai tapasztalatain alapul. A történet elbeszélője referenciális kapcsolatot feltételez a beszédesemény és az elbeszélte események tere és ideje között. A történetek elbeszélésekor az események közti kapcsolat, a tér- és időviszonyok fontossá válnak, hogy a történések között időbeli és oksági összefüggéseket találhasson a befogadó, vagyis térben és időben nyomon követhesse az elhangzottakat (TÁTRAI 2006: 218–221). A boszorkányperek, tanúvallomások tekinthetők „funkcionális szövegeknek”: a felidézett események követhetőségének az ítélet szempontjából közvetlenül szerepe lehetett, ugyanakkor a „mindenkori” befogadó számára is értelmezhetőnek kellett lennie. Az időbeli összefüggések kapcsán a grammatikailag nehezen elhatárolható mondatok is okozhatnak problémát, melynek megoldásában a központozás sem mindig tekinthető támpontnak.

A konkrét nyelvi anyagra rátérve elmondható, hogy 19 per szövegéből származnak a példák,³ a szövegek általában Sopron megyéből, az 1670/1676–1755 közötti időszakból származnak. Az első kivétellel több tanúvallomást tartalmazó szövegekről van szó, melyek hosszabb, akár összevethető eseményleírásokat tartalmaznak.

A korpuszban vagyis 19 perben mintegy 154 adatot vizsgáltam a dolgozatban (a vizsgált perek szövegében előfordulhat a dolgozatban jelzethetnél több állítmányi szerepű igeneves példa, ez részben az eldöntés nehézségét mutatja). Noha a további kutatásokhoz a korpusz bővíthető és bővítendő, a példák száma arra elég, hogy az eddigiek alap-

A nyelvi anyag feltárása, a csoportosítás kérdései

³ *Magyarországi boszorkányperek*, 1529–1768 közreadja: Schram Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1983, 2. kötet

ján kizárható legyen az esetlegesség. Bizonyos szempontból a scriptor szerepének kérdését is kezeli, legalábbis ami az egyéni nyelvhasználatot illeti.

Az anyag feltárása során láthatóvá vált, hogy az egyes igeneves szerkezetek elkülönítése nem problémamentes, ezért érdemes rá kitérni a dolgozatban is. A korábbi ilyen jellegű munkákban többféle csoportosítás jelent meg részben átfedésekkel, ezekből választottam szempontokat, s maga a korpusz is előtérbe hozott bizonyos tényezőket.

VELCSOVNÉ tanulmányaiban (1957, 1981) többek közt kódexek szövegei alapján állapít meg kategóriákat, szempontokat, tágabb szövegkörnyezet segítségével. Külön kell ugyanis választani a főmondatban álló, valamint a mellékmondatban szereplő, fölérendelt szó szerkezeti tag nélküli *-ván/-vén* képzős igeneveket (ezek lehetnek állítmányi szerepben) azoktól, amelyek akár mellékmondatnál egyenértékű szerkezetek, de határozói funkcióban vannak. A funkciók elhatárolása azonban korántsem kézenfekvő (VELCSOVNÉ 1981: 310–11)

A középmagyar kori boszorkánypercek szövegeiben szintén probléma az igenevek funkcióinak elkülönítése, tekintve, hogy a *-ván/-vén* képzős igenév használata igen gyakori és széleskörű, a különféle határozói funkciók (idő, ok, mód, állapot, cél, fok) mellett az állítmányi szerepet is ideértve. Ez részben ellentmond az általánosabb szakirodalmi megállapításoknak, melyek szerint a középmagyarban a korábban általános használatú *-ván/-vén* képzős igenév kezd visszaszorulni az ok- és időhatározó szerepére (vö. D. MÁTAI 1999: 379). Ugyanakkor a korszak más, írott műfajaiban is megfigyelhető a *-ván/-vén* képzős igenevek funkcionális gazdagsága (vö. HORVÁTH 1991: 45–57, főként az első két szinkrón metszet).

A probléma nehézségét jelzi, hogy VELCSOVNÉ átmeneteket is megállapít, különféle „erősségű” kritériumokkal dolgozik, a kérdés jellegéből adódóan mindig bevonva a szövegkörnyezetet.

VELCSOVNÉ önálló állítmánynak tekinti a határozói igenevet, ha (vö. 1981: 311):

1. *és* vagy *azután* kötőszóval (nála kopulával) kapcsolódó mondategység követi
2. *sőt* kapcsolódó tagmondat
3. *tehát* (vagy *mikor*) kötőszóval folytatódó összetett mondat
4. vonatkozó névmási kötőszóval kezdődő tagmondat követi
5. önmagában találjuk, nincs igei „fölérendeltje” a mondatban

Az átmenetet képező csoportba tartozók kapcsán általában még nagyobb a kontextus szerepe, például ha az igei állítmány (mint az igenév fölérendeltje) távol van az igenévtől, esetleg utalószó áll köztük. Szin-

tén az átmenetiséget jelzi az igenév bővítettsége, például saját alanya (független cselekvéshordozója) vagy saját tárgya, hátravetett határozója van (VELCSOVNÉ 1981: 311). Az állítmányi szereppel egyenértékű – és a verbum finitumhoz hasonló – funkciót jelzi továbbá az igeneves szerkezet igei állítmánnyal való felcserélhetősége, helyettesíthetősége (VELCSOVNÉ 1957: 107).

HORVÁTH LÁSZLÓ korpuszalapú tanulmányaiban (1985: 322–323, 1991: 43–45) szigorúbb feltételek alapján fogadja el az igeneves szerkezetek állítmányi szerepét:

1. a mellérendelő kötőszók, kötőszószerű elemek használata az igeneves szerkezet mellett, hozzátéve, hogy nemcsak az igenévet követő, hanem az azt megelőző kötőszónak is lehet szerepe abban, hogy a határozói igenév állítmányként értelmezhető;
2. az igei állítmány hiányában a határozói igenév veszi át annak funkcióját;

A független cselekvéshordozóval megjelenő határozói igeneves szerkezet ebben a rendszerben nem tekinthető állítmánynak (HORVÁTH 1985: 322–323).

A dolgozat példaanyagának csoportosítása mindkét megközelítést figyelembe véve a következő:

1. állítmány: mellérendelő kötőszó, vonatkozó névmás követi (vagy előzi meg);
2. magában álló igeneves szerkezet, nincs az adott eseményre vonatkozó igei állítmány;
3. átmeneti kategóriaként a független cselekvéshordozót tartalmazó igeneves szerkezetet (vö. VELCSOVNÉ 1981: 311)
4. többfajta elemzés lehetséges, további szempontok bevonásával

A független cselekvéshordozós igeneves szerkezet a verbum finitum kategóriájához kevésbé közelít: a mellékmondati jellege és bővítményei miatt mégis mintha elmozdulna a határozói kategóriától, ezért tekinthető átmenetinek. Az állítmányi kategória megállapítása a korpusz jellegéből adódóan is lehet skaláris. Az átmeneti típus adatai és szövegtörzse összevethető a tipikusabb állítmányi példákkal: talán ezáltal következtethetünk arra is, milyen következményei vannak annak, hogy valamilyen, a tágabb kontextusban levő igei állítmánnyal valamilyen viszonyban van.

Az elhatárolás gyakran nem problémamentes: az explicit jegyek (mellérendelő kötőszó, anaforikus elemek megléte vagy hiánya) mellett az egyik szempont az volt, hogy helyettesíthető az igeneves szerkezet véges igealakokkal (vö. VELCSOVNÉ 1957: 107–108; – ha úgy tet-

szik megkonstruálható-e az adott esemény, folyamat több lehetséges mód közül választva vö. TOLCSVAI NAGY 2010: 30–31).

Ez a szempont azért is lényeges, mert a korpuszban található is ilyen összehasonlítható részlet:

(2a) 282. 151. o.

akkor hallotta szájából az Szolganak, Varga Gyurkonak hogy az eő Aszszonya Szabó Mihályné a proxime el mult Nagy Pénteken nap föl költő előtt az kankalik ágoshoz *kötvén* az Tehenit, és ott megh mosta...

(2b) 282. 157. o.

[...]és hogy az közzelleb el mult Nagy Pénteken minden cselédj alluttak az szobábon és maga föl költ az Aszszonya nap költő előtt ki mént és az Tehenét az kankalék agoshoz *kötötte* s egészlen megh mosta...

A két szövegrészlet ugyanabból a perszövegből, két külön vallomásból származik, s ugyanazt az eseményt írják le: az egyik esetben kötőszó teszi egyértelművé a határozói igenév állítmányi szerepét, míg a másokban ugyanaz az alapige verbum finitumként jelenik meg, nincs egyéb körülményre (idő, ok stb.) utaló kifejezés, ez mutatja a két alak a funkcionális szinonímiáját.

A továbbiakban bemutatott adatok kezelése Schram Ferenc szövegekölzse alapján történik. A könnyebb értelmezés érdekében szükséges bizonyos jelölések alkalmazása: [= tágabb szöveggörnyezet és/vagy szükséges, az adott ponton implicit információk, s az értelemzavaró változatok átírva pl. *halván* [*hallván*] *evet* [*evett*]; az aktuálisan **fontos adat** félkövérrel szedve (egy-egy példában más-más szempontból lehet több adat is); határozói szerepű határozói igenévnél a fajtája, pl. *menvén* [*idő*]; A hivatkozás a per száma és az adatra vonatkozó oldal-szám alapján történik.

1. csoport: A mellérendelő kötőszó új tagmondatot vezet be, ezáltal explicitté teszi, ha az előző tagmondatban megjelenő eseményre nem vonatkoznak hat igei állítmány, s annak szerepét határozói igenév tölti be.
Állítmány a mellérendelő kötőszó alapján (~87 adat)

(3) 282. 158. o.

...Nyul Mihálynének lábaiban megh rontatott fiát, magha a Fatens **nem látván**, hallotta **mind azon által** maghátul Nyul Mihálynétul hogy a fiát megh rontották ligen, s nem is egyébre, hanem Szabó Mihálynéra **gyanitván**, **mivel** azon gyermeket azért hogy a lovait ki nem hajtotta, nagyon feneghette,[...]

A korpuszban a leggyakoribb a kapcsolatos mellérendelés: *s, és, es*, (mintegy a példák felében); megjelenik szembeállítás: *pedig, mindazonáltal, hanem*; magyarázó: *tehát, mivel, ugyanis*. További két példában szerepel még az *azután* és az *akkor*: az időviszonyok kifejezésével az igeneves szerkezetek állítmányi szerepét erősítik.

Sajátosabb példa a kötőszóhasználat szempontjából a következő:

(4) 272. 100. o.

az után **viszsa menvén** ismét a lakodalmas házhoz, **hát** [akkor] már helyén vagy az a szakácsné szálja [szája]

A fenti példában kötőszószerű szerepben a *hát* jelenik meg, elsősorban határozószói 'akkor' jelentésben (a jelenségről l. JUHÁSZ 1992: 776). Az *azután* az a időhatározói funkciót betöltve szintén alátagmasztja a *visszamenvén* állítmányként értelmezését.

A többféleképpen értelmezhető példák közül a következőben a kötőszó mellett a további kontextusnak is jelentős szerepe van:

(5) 270. 72. o.

[...] erre a Tudós Sz. Miklóson az utzáru **bé menvén** az udvarra, s zemeit az egekre **fordítván**, föl\ nizez,

A példában *bemenvén* könnyen értelmezhető idő- vagy tágabb értelemben vett módhatározóként, ebben az esetben a *s* a két igeneves szerkezetet köti csupán össze, amelyek együtt vonatkoznak az igei állítmányra (*fölnézett*). A *fordítván* azonban jelentésbeli hasonlósága, szinonim jellege miatt egyértelműbben kapcsolódik a *felnézett*hez: a kontextus nem támogatja, hogy két külön eseménynek tekintsük őket. Ezáltal a *felnézett* sokkal inkább értelmezői szerepű, nyomatékosítja a szintén önálló *fordítvánt*. A *bemenvén* így szintén egy külön eseményt képez le, amely mellérendelő kötőszóval kapcsolódik a folytatáshoz.

A kötőszó mellett explicitté tehetik a határozói igenév állítmányi szerepét a folytatásban is megjelenő alanyok, akár vonatkozó névmások formájában, például *az, azok*, egyéb koreferens alakok, 274. 111. o.: *mely jajgatásat azon a tajon marhakat örző gyerkőcze Leginkek megh hallottak kikis [kik is] hozza **menvén**, s **azok** adtakis [azok is] hirt Dörben az Gazdaja Aszonyanak.*

Az alábbi szövegrészletekben a úgy tagmondat zárul le, hogy az eseményre nem vonatkozik igei állítmány, az igenév és bővítményei által teljes a mondat. Ezt a következő példában a központosítás is mutatja:

2. csoport:
Állítmányok,
melyek
magukban
állnak, nincs igei
fölérendeltjük
(~22 adat)

(6) 273. 101. o.

...azért egy Juhra valo harangocskajat fogta mellyert is mint joban **megh** is [meg is] **haragudván** az Aszony a Fatensre.

Bizonyos szempontból ez a típus áll legközelebb a véges igealakokkal kifejezett állítmányhoz, tekintve, hogy nem a sajátos kötőszóhasználat teszi explicitté a funkcióját. A példák szempontjából talán itt a legnagyobb a bizonytalanság, több esetben nem dönthető el egyértelműen, magában áll-e az igenév, azaz tekinthető-e állítmánynak:

(7) 282. 151. o.

[... hogy az Bika bott holy maradot el, ...] Ordoban köllyöt el maradnj, mellyet mind addigh nyomoztak, hogy Szabo Mihály házánál az Padláson meg találtak, és onnéd **be vivén** Simon Mihály nevü Kiss\ Biro| [lezáru], **azt** látván [ok/idő] e Fatens mondotta...

(8) 283. 163. o.

...Hegedüs Andrásne@is csak ott termet es borral **jo lakván** [jóllakván: lezárul], **csak hamar** egy korso bort az menteje ala dugot haza akarván vinni, [ok]

Az utóbbi két esetben a központosítás nem egyértelműen mutatja a mondatok, tagmondatok lezárságát; ami támpont lehet a (7) példában: alanyváltás, valamint az előző többszörösen összetett mondat tárgya (*bikabot*) újra explicit módon (névmási anafora) megjelenik.

A (8) példa esetében kétségesebb, hogy a *jóllakván* [jóllakván] után lezárul-e a tagmondat (nincs alanyváltás a folytatásban), de a *csak hamar*, amely az előzmény és a folytatás közt eltelt időt jelzi, egyben el is különítheti két eseményt.

További olyan példák találhatók a korpuszban, amelyek többféleképpen magyarázhatók, ugyanakkor a határozói szerepként értelmezés a kontextus alapján megkérdőjelezhető:

(9) 259. 33. o.

a Fatens a tűz helen ült a tűznél, gyertya **égvén** a szobában az asztalon, ajtó s ablakok be téve [ötöd magával a vason lévő Bán Györgyné bent teremvén [idő] a Fatensst föll vettek az tűz helrüll]

A fenti példa kétféleképpen értelmezhető: az egyik az, ha a *gyertya égvén* körülményjelentését erősebbnek tartjuk, ebben az esetben sem könnyű határozóként besorolni, leginkább tág értelemben vett „külső” állapotahatározónak tekinthető. A kontextus alapján megfigyelhető, hogy a további, körülményt leíró kifejezésekre *-va/-ve* képzős határozó vonatkozik, amely utalhat funkcionális megoszlásra. Az *égvén*

„helyettesíthető” múlt idejű verbum finitummal is anélkül, hogy ez hiányossá tenné a tagmondatot (míg az *ajtó s ablakok betéve csak be voltak téve* szerkezetként konstruálható meg).

A másik értelmezési lehetőség, hogy magában álló állítmány; a *gyertya égvén* olyan eseményt ír le, amelyhez nem kötődik igei állítmány, az előző eseményhez (a tűzhelyen és tűznél üléshez) közvetlenül nem köthető.

A *betéve* viszont a szöveg folytatásához kötődik, ugyanis a leírt körülményhez képest a folytatás szembeállításnak is tekinthető (vö. *ajtó s ablakok be voltak téve*, ennek ellenére Bán Györgyné ötödmagával bent termett).

(10) 266. 51. o.

az alatt szentölt Tömjének valamely része **az előtt** a cserépben **maradván**, füstölögni kezdett

A (10) példa kapcsán szintén felmerül a lehetőség, hogy magában álló állítmány, noha a sajátos szórend és a tömör konstruálás miatt ez nem teljesen egyértelmű. A határozói szerep esetén felmerül, milyen körülményre vonatkozhat: az idő explicit módon ki van fejezve (*azalatt*: egyidejűség, *azelőtt*: előidejűség). Az okhatározói értelmezés ellen szól az, hogy a füstölgés eseményének ugyan szükséges, de nem elégséges feltétele, hogy a tömjén a cserépben marad. Az értelmezés talán a szórend és a központosítás hiánya miatt válik valamelyest bizonytalaná: a tagmondat leginkább közbevetésnek, beékelésnek tekinthető: **az alatt** szentölt Tömjének valamely része [-]**az előtt** a cserépben **maradván**, [-]füstölögni kezdett.

Az első csoporthoz hasonlóan érvényes szempont, ha az alany többször explicit módon megjelenik, ez támogathatja az önálló állítmányként való értelmezést:

(11) 283. 165. o.

hanem már az üdő mind egy [mintegy] éfelkor tájban lévin, **gondolván** a **Fátens**, hogy már az után bort nem foghna vinni, a feleségét (ki már akkor az ágyban alut) föll költötte ezen **fátens**...

A fenti példában a *gondolván* értelmezhető időhatározónak (a megelőző tagmondattal egyidejű), ezt az alany ismétlése, az igeneves szerkezet testessége, s a további alárendelő tagmondat teszi bizonytalaná.

Ebben a csoportban olyan szövegrészletek is szerepelnek, ahol arra következtethetünk, hogy aktuálisan előtérbe kerül a lejegyző, a scriptor szerepe a szövegalkotásban. Ez elsősorban olyan részeken

fordul elő, ahol a tanú a punctumokra, vagyis feltett kérdésekre hivatkozik, azokra reflektál:

(12) **283.** 169. o.

A Fátens firjvel **törtinvin** ezen punctumban denotált dologh hogy ennek előtte cir. ött esztendővel...

(13) **268.** 62. o.

Hozzá adván a Fatens azt is, hogy harmad nap után a Dori névő Leánya is Fáifer Ilonának a Fatenshez menvén, a zálogos pénzért [...]

(14) **270.** 75. o.

hozzá adván ezen Punctumhoz, ezen fatens hogy semmihez nem kezdett mégh térdre álván, s kezeit öszvö tévén [módok] nem imátkozot volna.

Az írott nyelvváltozatok valamelyike érvényesül az olyan szövegalkotásban is, amikor a tanú diskurzusrészletet idéz, s egyenes idézetek között szerepel az igeneves állítmányi szerkezet:

(15) **268.** 64. o.

[Ezen Fatenst sokszor említett Fájfer Ilona, ennek előtte, circiter fél esztendővel megh szólletotta, nem de nem ugy mond: Mátyás te is ellenem vallasz, a Muskovics Miklós felöl,] **felelvén** az Fatens, én az Lölkömön el nem vüszöm, ha kérdenek megh köl mondanom, ezt **halván** [hallván] a Fáifer Ilona, hiszen ugy mond: nem holt is megh

A *felelvén* után egyenes idézet következik, s egyenes idézet előzi meg, így nem vonatkozik rá igei állítmány. A folytatásban a *hallván* lehet időhatározó is attól függően, hogy az *úgy mond* ebben a részletben diskurzusjelölőként 'úgymond' vagy 'ezt mondta' értelemben jelenik meg (a diskurzusjelölő funkció a valószínűbb, többek közt a szöveg-előzmény is ezt támogatja).

A többi típus szövegrészletei alapján nem lehet ilyen módon következtetni a hivatali, írott nyelvváltozatok közvetlen hatására a szövegalkotásban.

3. csoport Ebbe a típusba a „nem prototipikus” igeneves állítmányok tartoznak: átmeneti, ezek szigorúan véve nem állítmányok (vö. HORVÁTH 1985: 322–323), független mert bár saját alanyuk van, egy másik, véges ige által jelölt esemény cselekvés-hordozót valamilyen körülményét fejezik ki. Noha az ilyen igeneves szerkezetek tartalmazó határozói szerepe valóban megmutatkozik (legalábbis erős tartalmi (~ 19 adat) kötődése, viszonya egy igei állítmánnyal reprezentált eseményhez), bővítményeikkel kifejeznek egy elemi jelenetet. Emellett olykor nem könnyű elkülöníteni a magában álló állítmánytól, illetőleg azonosíta-

ni azt a körülményt, amely miatt határozónak is értelmezhető. Más esetekben az alanyváltás segíti az elkülönítést.

(16) **284.** 174. o.

[...hogy az De eo utrumban nevezett Márkus Páll@ is testiben igen megh romlott [megromlott]], annyira, hogy az Fatens látogatáskippen **hozza menvén** ugy ordított [ti. Márkus Pál], mint az marha...

A fenti példában az alanyváltás ugyan implicit, a kontextusból azonban egyértelmű (alanyváltás nélkül talán sajátos lenne a leírt szituáció), az igenévvvel jelölt körülmény pedig az idő, előidejűséget fejez ki. A korpusz példáiban a következő körülmények fejeződnek ki idő (leggyakrabban elő- és egyidejű adatok); ok-okozat; állapot, utóbbiakban inkább grammatikailag „független” a cselekvéshordozó, részegész viszonyról lévén szó:

(17) **282.** 160. o

az) hol is Szabó Mihál legh elsőben is ezen fatensnek mondott ily szókat jaj lesz rövid nap alat Babotnak, melyre is **föl borsózván** teste a Fatensnek, azonnal az Eskütteknek megh beszillette, hógy ily formán feneghetedik Szabó Mihály,

(18) **283.** 168.o. (ok- és állapot)

azomban a **bal keze@** is könyögben fájni, es dagadni **kezdvin**, le köllött neki fekünni,

(19) **288.** 195.o.

es ket fazikban főt taska lévén [állítmány] az egyik fazikbul **tálolván** [ti. Vörös Péterné] néki [Vörös Pálnak] evet [evett],

A fenti szövegrészletben a *tálolván* komplexnek tekinthető a körülmények kifejezése szempontjából, mert jelölhet ok- és időviszonyt (előidejűséget) is.

A csoportosítás negyedik részébe azok az adatok és szövegrészletek kerültek, ahol vagy többféle magyarázat is lehetséges, vagy a kontextus nem ad elég támpontot ahhoz, hogy az igenév funkciója egyértelműen megadható legyen. Azokból az idetartozó példákból, amelyeknek az egyik értelmezése mégis valószínűbb, már utaltam néhányra a fenti típusokat tárgyalva.

A következő két példa kapcsán merült fel az a kérdés, hogy az alapigék bizonyos jelentés-összetevőinek lehet-e hatása arra, hogy magában álló állítmányokká váljanak igeneves formában is.

4. csoport
(~26 adat,
ebből 14
esetben
inkább
állítmány,
6 esetben
átmeneti)

(20) 257. 24. o.

[puer Philippus Koskorich fatetur] Dobranich Mattias Ieli [éjjeli] Ideövel az Agyabul [ágyából] ki ragadván [öt], Tavasz Gergelj Uram Malma fele vitte volna, s a tayan **meg fenietvén**, holott közekbe nem allana s engedni nem akarna, **tehat** Döggel tölti meg

(21) 272. 83. o.

vitték eötet egy nagy magos hegyre, **kinszerétvén**, hogy adná magát közikben, masként azon magos hegyrül az volgyben le boczáttyák, amintis azonnal le boczatották

Mind a *megfenyeget* (*fenyít ~ fenyeget*), mind pedig a *kényszerít* olyan szituációt jelöl (a példák alapján is), ahol az igével/igenévvvel jelölt cselekvés egy beszédaktus, szorosan összekapcsolódik bizonyos feltételek és következmények jelentés-összetevőivel: ha–akkor illetőleg *holott–tehat*, *hogy–másként* viszonyban. Ezeknek a kifejezése itt is megjelenik alárendelés formájában, ez testessé teszi a szövegrészek igeneveit is. A (20) példában az a tagmondat, amelyben a *meg fenietvén* állítmányi szerepbe kerül, lezárul a feltételes szerkezet miatt. A (21) példa esetében a *kinszerétvén* kétesélyes, kifejezhet a *vittékre* vonatkozva célt, esetleg időt, ugyanakkor megkonstruálható verbum finitumként is. Az igenevekhez szemantikailag szorosan kapcsolódó alárendelések mindkét esetben lezárják a tagmondatokat.

A korpusz adatairól összességében elmondható, hogy a határozói igenevek többféle állítmányi szerepben is megjelenhetnek, s ez nem köthető egyértelműen a scriptorok, a hivatali nyelvváltozatok erős befolyásához, noha egyes példákból következtethetünk erre is, például egyenes idézések között, vagy ha a vallomásban az egyes pontumokra hivatkoznak.

Felvetődött a vizsgálat során, van-e valamilyen szemantikai korlát azzal kapcsolatban, milyen alapigéből képezhető olyan határozói igenév, amely állítmányi funkciót is betölthet. A példák különféle jelentéskörű igeneveket tartalmaznak. A korpusz adataiból a következő általános kategóriák vázolhatók fel:

- tartós cselekvés, mozgás, állapot (gyakori a *menvén*, *lévén*);
- pillanatnyi cselekvés, mozgás (pl. *gyújtván*);
- közlést jelentő igék (pl. *megszólítván*);
- érzékelést jelentő igék (*kinéztván*);
- mentális állapottal kapcsolatos igék (*akarván*, *gondolván*);
- állapotra vonatkozó igék (*felborsódtván*);
- történések ([*szélvész*] *támadván*).

elkülönítésére különféle lehetőségek vannak, melyekben mindig lényeges a tágabb szövegkörnyezet, a kotextus figyelembevétele.

Vannak explicit nyelvi elemek, amelyek támogatják az elemzést, általánosan ilyen a mellérendelő kötőszók szerepe. A példák szerint további ilyen jellemző az alany explicit kifejezése az egymást követő tagmondatokban, vagy az állítmányban jelölt cselekvésre, történésre vonatkozó körülményeket, határozói funkciókat betöltő elemek – így az igeneves szerkezet érvényesülhet állítmányi szerepben, emellett bizonyos szemantikai összetevőknek, jelenségeknek is szerepe lehet, ilyen a szinonim (vagy értelmező/kifejtő) jelleg is.

A diskurzus szerveződése szempontjából felmerül, számít-e konstruálásban az, hogy az elbeszélte esemény, amely igeneves állítmánnyal fejeződik ki, kivel történt, például az adott tanú-e az így megkonstruált eseménynek az egyik résztvevője. Az eddigi korpusz alapján nem mutatható ki egyértelmű különbség: a mellérendelő kötőszós állítmányok egy részében jellemző; a magában álló állítmányok közül a leginkább „hivatalos” szövegalkotásra (vö. *hozzáadván a tanú, hogy...*); az átmeneti típusnál szintén nem jellemző (kivéve a rész-egész viszonyokat). Természetesen ez függ az elbeszélte események jellegétől (vö. gyógyítások, „rontások”), s a kérdés a korpuszt bővítve további kutatásokat igényel.

Pragmatikai szempontból merült fel az, hogy mivel a funkcionális szinonímiát meghatározza a tágan értelmezett közlési szándék, utalhat-e például a határozói igeneves állítmány közlés fontosságára, elképzelhető-e olyan funkcionális megoszlás, hogy az igei állítmány fejezi ki az elbeszélés lényegibb eseményeit, folyamatait, míg az igeneves állítmány ennek háttéréként jelenne meg. Ez függ az aktuális beszédhelyzettől, amelyre ilyen esetekben csak következtethetünk, noha a lejegyzett forma bizonyos szempontból a későbbi befogadóhoz is szól.

A következő példában több igeneves állítmány is szerepel, melyeket a kötőszóhasználat is mutat, ekkor az igei állítmánnyal kifejezett eseményhez képest valóban értelmezhető háttéréként az igenévben kifejezett cselekvések.

(22) 283. 165. o.

[ennihanszor is [egynéhányszor is] ki ugratta azon zörgető macskát a konyhábul] etszer **ki bujván** [kibújván] az utcára az ablakon a fátens **es** kissel az konyha ajtot **el álván** a feleségivel **pedigh** ki **akarván** üzenni, hogy midőn az ajto alat ki buith [kibújt], megh vághossa, vagy üthesse,

Ugyanakkor:

(23) 289. 200. o.

estvéli haza haitás után **megh betegülvén** hirtelen, és lábáru **el es-
vén** egy Tehene Fatens Uramnak, másoknak javallásábul föll küldötte
András névő szolgáját Gyalokára Csordós Mátyáshoz

A (23) példában ok-okozati viszony jelenik meg, éppen az okot fejezi ki igeneves szerkezet, s a fenti felvetés alapján az okozat kerülne a figyelem előtérbe.

Az előtér–háttér viszony talán a független cselekvéshordozót tartalmazó igeneveknél figyelhető meg: a határozói funkciót még őrzi, nem lehet úgy véges igealakként megkonstruálni, hogy ne kerülne bele valamilyen körülményt kifejező elem. Bizonyos értelemben az állítmányi funkcióhoz közelít, ha nem is annyira, mint például a mellérendelő kötőszóval kapcsolódó; ugyanakkor közelít, mert tagmondatszerű, emellett külön alanya van a folytatáshoz képest. A független cselekvéshordozós igeneves szerkezet tagmondatszerűsége ellenére is szoros viszonyban van az azt követő eseménnyel. Ezért talán ebben az esetben lehet jellemző a figyelemirányításban, hogy az igével kifejezett állítmány fontosabb tartalmat képvisel, s az ezt megelőző, igenévvel kifejezett esemény adja a háttérét. Ez a háttér leginkább időviszony vagy okság (ritkábban állapot, mód) lehet (talán a saját alany is a háttér része). A probléma további vizsgálatot igényel.

**Probléma-
felvetés** A kognitív megközelítés alapján az eseményeket tagmondatok fejezik ki, melyekben két résztvevő között valamilyen viszony alakul ki, melyet általában az ige fejez ki időbeli folyamatként (TOLCSVAI NAGY 2010: 116). Az időbeliségnek és a folyamatnak különféle lehetőségei vannak a magyarban: véges ige, főnévi igenév és segédige, ige és főnév vagy melléknév (TOLCSVAI NAGY 2009: 383, TOLCSVAI NAGY 2010: 71).

A határozói igenév is értelmezhető a történeti anyag alapján a folyamat összetett kifejezőjeként, ugyanis a verbum finitummal egyenértékű szerepet is betölthetett (vö. Velcsovne 1957: 108–110). Az összetettség szempontjából sajátos, hogy segédige nélkül tölti be az állítmányi funkcióját. Az állítmányi funkció kialakulásában nagy szerepe lehetett az *-n* ragnak (akár analógiás hatása, pl. *megyen, viszen* stb., l. erről VELCSOVNÉ 1957: 105–110). A határozói igenevek az igehez hasonlóan szervezhetik meg bővítménykeretüket, így a résztvevői szerepek, figurák kifejeződnek a tagmondatban. Az egyeztetés szempontjából sajátos, hogy bár az igenév alanya lehet koreferens a szöveggörnyezetével, vagy lehet attól eltérő, a *-ván/-vén* képzős igenév nem

egyezik alanyával sem számban, sem személyben (vö. GUGÁN 2007: 106). A *-ván/-vén* képzős igenév ugyanis nem ragozható, ugyanakkor leginkább 3. személyű alannyal fordul elő. A vallomások szövegében inkább csak diskurzusrészletek felidézésekor jelenik meg első és második személy (a 13–15. példákban is láthattuk, hogy az éppen megnyilatkozó tanúk is E/3-ban szerepelnek a *fatens*, a *tanú*).

Az időbeliség kifejezése és a beszédhelyzethez való lehorgonyzása szintén nem problémamentes. A határozói igenév átmeneti szófajként folyamatot és egy cselekvés valamilyen körülményét fejezi ki (főként időviszony, oksági összefüggések, korábban állapot, mód). A határozói igenév határozói funkciójában mindig van időviszony. Az állítmányi szerepben ez még sematikusabbá válik (tagmondaton belül „magával egyidejű”, leginkább általános múlt időt fejez ki, vö. VELCSOVNÉ 1957: 106–7), tágabb ko- és kontextusban is általános a beszédidőhöz képest. Az igenév, mivel a folyamatszerűség mellett más jelentésszervezőket is tartalmaz, az időbeliséget nem egymásra következő, hanem összegző módon fejezi ki az elemi mondatban (vö. a főnévi igenévre TOLCSVAI NAGY 2009: 389–390). A vizsgált nyelvi anyag többszörösen összetett mondatokból áll, a mondathatár megállapítása nehézségekbe is ütközhet, így nem lehet csupán azt az adott tagmondatot figyelembe venni, amelyben határozói igeneves állítmány fordul elő. Emellett az igenév állítmányi szerepének felismeréséhez szükséges a szöveggörnyezet figyelembevétele. A folyamat leképezése valószínűleg másképpen valósul meg akkor, amikor az igenévnek független cselekvéshordozója van, amikor mellérendelő kötőszó kapcsolja a következő tagmondathoz, illetőleg amikor az adott eseményre más okból nem vonatkozik igei állítmány. Ez a megvalósulás talán függ azoktól a körülményektől is, amelyek által felismerhetővé válik az állítmányi funkció: további kutatást igényelhet tehát a mellérendelő kötőszók, időbeli és oksági viszonyokat kifejező nyelvi elemek és a határozói igenév kapcsolatának vizsgálata.

Felhasznált szövegek

Magyarországi boszorkányperek, 1529–1768 közreadja: Schram Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1983, 2. kötet

- Bosz. 255. Sopron megye, Lakompak, 1671.
- Bosz. 257. Sopron megye ?Uzlop, 1676.
- Bosz. 259. Sopron megye Lédec, 1722.
- Bosz. 266. Sopron megye Felsőbük, 1730.
- Bosz. 268. Sopron megye Nagybarom, 1731.

- Bosz. 270. Sopron megye Rábaszentmiklós, 1732.
Bosz. 272. Sopron megye Csorna, 1734.
Bosz. 273. Sopron megye, Szil, 1737.
Bosz. 274. Sopron megye, Barbacs, 1740.
Bosz. 282. Sopron vármegye, Babót, 1742.
Bosz. 283. Sopron vármegye, Barbacs, 1742.
Bosz. 284. Sopron vármegye, Csorna, 1742.
Bosz. 285. Sopron vármegye, Csorna 1742.
Bosz. 286. Sopron megye, Peresznye 1743
Bosz. 288. Sopron megye, Csorna, 1743.
Bosz. 289. Sopron vármegye, Gyalóka, 1743.
Bosz. 290. Sopron megye, Edve 1745.
Bosz. 293. Ebergőc, Sopron megye 1745.
Bosz. 296. Sopron megye, 1755.

Irodalom

- DÖMÖTÖR Adrienne, *Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a mondván szerepei és története*, 2012, (megjelenés alatt).
- FARKAS Vilmos, *Az állítmány = A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre, Budapest, Akadémiai, 1995, 233–236.
- GUGÁN Katalin, *Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban*, Magyar Nyelvőr 2007, 99–107
- HAADER Lea, *Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban)*, Magyar Nyelvőr 2001, 354–370
- HAADER Lea, *Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel*, Magyar Nyelvőr 2004, 464–469
- HAADER Lea, *A középmagyar kor = Magyar Nyelv*, szerk. Kiefer Ferenc Budapest, Akadémiai, 2006, 365–385.
- HORVÁTH László, *Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez*, Magyar Nyelv 1985, 314–323
- HORVÁTH László, *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1991, Nyelvtudományi Értekezések 133. sz.
- HORVÁTH László, *A határozói igenevek mondatbeli szerepéről*, = *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, szerk. Keszler Borbála, Budapest, Tankönyvkiadó, 1992 33–82.
- HORVÁTH László, *Az állítmány (Szószerkezet-történet) = Magyar nyelvtörténet*, szerk. KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc, Budapest, Osiris, 2003

- IMRÉNYI András, *A magyar szórend kísérleti modelljei II. Tartományok és viszonyok a magyar mondatban*, Magyar Nyelvőr, 2007, 430–451
- A. JÁSZÓ Anna, *Az igenevek = A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre, Budapest, Akadémiai, 1991, 319–351.
- A. JÁSZÓ Anna, *Az igenevek = A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre, Budapest, Akadémiai, 1992, 411–454.
- JUHÁSZ Dezső, *A kötőszók = A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre, Budapest, Akadémiai, 1992, 772–814.
- LENGYEL Klára, *A határozói igenévi állítmány = Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, szerk. Keszler Borbála, Budapest, Tankönyvkiadó, 1992, 127–167.
- LENGYEL Klára 2000a: *Az igenevek. A határozói igenév = Magyar Grammatika*, szerk. KESZLER Borbála, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 223–226, 237–248.
- LENGYEL Klára 2000b *Az állítmány = Magyar Grammatika*, szerk. KESZLER Borbála, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000 394–404.
- D. MÁTAI Mária, *Középmagyar kori szófajttörténeti kérdések*, Névtani Értesítő 1999 377–380
- PUSZTAI Ferenc, *Beszélt nyelv a középmagyarban*, Névtani Értesítő 1999, 380–386
- TÁTRAI Szilárd, *A nézőpont szerepe a narratív megértésben*, = *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.*, 2005, 207–230.
- TÁTRAI Szilárd, *A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. = Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006, 211–232.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Akadémiai, 2001, 61–62.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája* 2009, Magyar Nyelvőr: 373–393
- Tolcsvai Nagy Gábor, *Kognitív szemantika*, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra 2010
- VELCSOV Mártonné, *Az -n igei személyrag eredetéhez*, Néprajz és Nyelvtudomány 1957, 105–110
- VELCSOV Mártonné, *A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben*, Magyar Nyelv 1981, 308–315